

Meijerinranta-hanke, Huvikeskus 5.5.2011 © Pekka Havukainen

Kaskesta karjaan siirtyneessä Kiteen maapitäjässä toimi niin sanottuja kartanomeijereitä jo 1800-luvun puolivälin vuosina, sillä Nils Ludvig Arppe perusti Kiteen ensimmäisen kartanomeijerin Koivikolle 1840-luvulla. Axel Emil Brander, ”Kiteen keisari” Akselin isä, osti Koivikon tilan 1871 ja perusti sinne meijerin uudestaan. Vuonna 1877 meijerin yhteyteen tuli vielä meijeri- ja karjanhoitokoulu. Alkuaan sen oli perustanut Antti Juhana Mustonen Lieksaan jo 1867, mutta Mustosen kuoltua (1877) koulu siirtyi Koivikolle. Separaattori ostettiin sinne vuonna 1893 ja kohta sen jälkeen Koivikon meijeri perusti pitäjälle lähikyliin useita kermankuorinta-asemia.

Maanviljelysneuvoksetar Anna Brander, Axelin puoliso, oli oppinut juustonvalmistuksen vuonna 1864, kun Kuopion läänin Maanviljelysseura piti sitä varten kurssit Kiteen pappilassa. Koivikon juustot palkittiinkin ykköspalkinnolla Suomen ensimmäisessä voinäyttelyssä vuonna 1879, ja ainoana itäsuomalaisena meijerinä.

Meijeritoiminnan aattoa 1800-luvun lopulla:

Kiteeläistä voita ostivat mm. kauppiat

Pekka Kankkunen Savikolta,

Juho Björn Kiteenlahdesta,

Oskar Vahrman Puhoksesta,

Tommi Laurikainen Matkaselästä

ja Hirvoset Rääkkylän Voiniemestä

- markkinatie oli useimmiten Puhoksesta ”vastavirtaan” Pyhäjärvelle ja edelleen Sortavalaan, Viipuriin ja Pietariin.

Osuuskunta-aatteen piirissä syntyi uusia yrityksiä, joista eräänä ensimmäisistä Koivikon koulumeijeristä tehtiin vuonna 1902 Puhoksen ympäristön osuusmeijeri. Se valmisti tietä Kiteen osuusmeijerille ja toiminta Koivikolla päättyikin jo 1908, heti kun kirkonkylään perustettu uusi osuusmeijeri aloitti toimintansa.

Tänne syntyi myös ns. yhtiömeijereitä Loukunvaaraan ja Niinikumpuun, sitten tulivat ostomeijerit, jotka nopeasti syrjäyttivät yhtiömeijerit, Niillä ei ollut muita sääntöjä kuin osakkaitensa kesken tehty suullinen sopimus, joten yhteenliittymänä sellainen oli melko löysä. Suurin ostomeijereistä oli kauppias Pekka Kankkusen yritys Kiteen Savikolla. Hänellä oli parhaimmillaan kymmeniä kuorinta-asemia eri puolilla pitäjää.

Osuuskunta- ja meijeriaatetta Kiteelle toi innostavilla puheillaan maanviljelysseurakonsulentti Eero Hahl ja maanviljelysseuran silloinen sihteeri ja Akseli Branderin veli Uno Brander jo 1900-luvun alussa. Ainakin osaksi siitä johtui Koivikon meijerin nimeäminen osuusmeijeriksi. Sittemmin Akseli Brander lähti puuhamaan koko pitäjän käsittävän Kiteen osuusmeijerin perustamista, alkuun Puhoksen kartanon yhteyteen, mutta hanke kaatui kartanon tilanhoitaja Uuksun vastustukseen. Huomionarvoista on, että Uno Brander oli ehtinyt hahmotella jo ennen veljensä Akselin mukaantuloa uuden meijerin sijaintia ”pappilan rantaan”, siis nykyiselle paikalleen.

Meijeriosuuskunnan perustava kokous oli 21. tammikuuta 1906. Yksityiset kilpailijat, P. Kankkunen etunenässä, yrittivät huhukampanjoin ja valituksin estää uuden kilpailijan tulemistä Kiteelle. Yksi valituksista eteni suuriruhtinaskunta- Suomen senaattiin asti: Perusteena oli, että suunniteltu meijeri tulee liian lähelle kirkkoa ja toiminnallaan häiritsee kirkonmenoja. Valitus kuitenkin kumoutui ja rakentaminen sai jatkaa.

Rakennustyössä oli monenlaisia vaikeuksia, niin rahoituksessa, materiaalihankinnoissa, kuin urakoitsijajärjestelyissäkin. Paikallisten ammattimiesten lisäksi työvoimaa oli myös muualta: savupiipun muuraajat Sortavalasta, peltikatontekijät Joensuusta ja koneasentajat Turusta, vain muutamia erikseen mainiten.

Höyrykone tuotiin kolmen hevosen vetämänä kärryillä Matkaselän asemalta. Toinen voimavara, isännöitsijä Knud Knudsen tuli puolisoineen Kiteelle Tanskasta 1907. Kuten yleisesti tiedetään, Tanskassa syntynyt oli myös Akseli Branderin puoliso Anna Dorthea (Thea) Kirstine o.s. Jörgensen, joka oli koulutukseltaan hammaslääkäri. Praktiikka Kiteellä jäi Koivikon emännältä käytännön syistä aloittamatta.

Knudsenit ja Thea, sittemmin Akselinrouva Brander, tulivat kiteeläisiksi samoihin aikoihin, mutta Koivikon uuden emännän ensiviisiitti Puhokseen tapahtui vastavierailun merkeissä jo vuonna 1899: Akselin veli Uno Brander oli tehnyt 1897 opintomatkan Tanskaan tutustuen sikäläiseen kansanopistotoimintaan. Kohteena oli Anders Jörgensenin johtama opisto Sjellannissa. Mies oli Thean isä. Silloin vasta 23-vuotiaalle Akselille tytön käynti Koivikolla merkitsi erästä hänen elämänsä tärkeää käännekohtaa.

Heti meijerin perustamisen jälkeen tehtiin päätös myllyn rakentamisesta samaan yhteyteen. Se valmistuikin samoihin aikoihin meijerin kanssa, joten jauhatukset voitiin aloittaa helmikuussa 1908.

Myllyä kehitettiin ja ohran ryynityslaitteet hankittiin 1922. Seuraavassa vaiheessa tehtiin kauppa vehnämyllykoneistosta Hankkijan kanssa 22.6.1935 ja myllyn vihkiäisjuhlat pidettiin jo 22.1.1936. Tämä mylly paloi jatkosodan aikaan, mitä ilmeisimmin tuhopolton takia, 4.11.1942. Lupa uuden myllyn rakentamiseen saatiin kulkulaitosministeriöltä jo 1943, mutta sotavuodet myöhästyttivät hanketta: Vaikka rakennus tuli valmiiksi jo kesällä 1944, laitetoimitusten ja sähköistyksen viivästyminen siirsivät käyttöönnoton vuoden 1945 puolelle.

Yksimielinen päätös jäsenistöä palvelevan sahan perustamisesta tehtiin osuuskuntakokouksessa 29.3.1910. Saman vuoden syyskuussa valmis laitos otettiin vastaan laitetoimittajilta, jotka olivat olleet Hankkija ja Valio. Kun muu hallinto ei innostunut höyläkoneen hankintaan sahan ollessa jo käynnissä, Akseli Brander osti Hämeestä käytetyn höyläkoneen, joka hänen omistamanaan asennettiin paikalleen. Brander sai sijoituksensa takaisin höyläystoiminnan tuotoista ja muutamaa vuotta myöhemmin höyläkoneen laskettiin hankkineen hintansa moninkertaisesti meijerinkin kassaan.

Uusi isännöitsijä, kiteeläissyntyinen Heikki Ikonen, tuli taloon vuonna 1939. Silloin alettiin suunnitella puusepäntehdasta ikkuna- ja ovituotantoa varten. Kipinä siihen saatiin, kun Akseli Brander oli junassa matkustaessaan sattumalta kuullut vaunussa lähellä istuneen tehtailijan kehuskelevan puusepäntalan hyvää kannattavuutta. Hanke raukesi kun kohta tulivat useat sotavuodet ja raja siirtyi lopullisestikin nykyiselle paikalleen. Meijerin muu hallintokin jarrutti asiaa, vaikka Brander sitä useaan otteeseen piti esillä. Sen sijaan sahaa kehitettiin muuten ja vientisahausoikeudet saatiin vuonna 1947. Sahalle tuli asetusten vaatima ammattijohto, kun vastuupaikalle valittiin sahateknikko Lauri Tapaninen. Vientisahausta jatkettiin aina vuoteen 1963, jolloin Kiteen osuusmeijeri fuusioitui Joensuun ympäristön osuusmeijeriin.

Seuraavan vajaan kymmenen vuoden ajan jatkoivat sahausta samoilla koneilla paikallinen liikemies Aarne Virsunen. Vientisahausta tapahtui hänen toimestaan huonekalukoivuun keskittyneenä, mutta silloin jo vanhanaikaiseksi jääneen koneistuksen kuluminen ja osaksi myös markkinoiden hiipuminen veivät pohjan kannattavalta toiminnalta. Lopullinen hiljeneminen sahalla ajoittui 1970-luvun taitteeseen.

Uuden ruis- ja rehujauhomyllyn valmistuttua entisiin myllyn tiloihin kivimeijerissä tehtiin, jälleen Akseli Branderin ideasta alkuun lähtenyt pesula. Idea tosin oli syntynyt jo ennen kuin koneiston sijoittamispaikkaa oli tarkemmin mietitty. Koneisto tilattiin ja osa niistä ehti tulla jo Kiteelle, mutta kun vanha mylly oli vielä käytössä eikä muutakaan paikkaa ollut, laitteet jouduttiin myymään Kauhajoen osuusmeijerille. Kiteeläiset menettivät siinä erään paalupaikan, kun kauhajokelaiset saivat kunnian ensimmäisenä suomalaisena osuusmeijerinä, jolla oli myös pesula.

Onnea sen sijaan oli jatkossa siinä, että Euran osuusmeijeri oli luopunut pesulahankkeestaan, vaikka sinnekin oli jo ostettu täydellinen laitteisto. Vuoden varastoinnin jälkeen niille löytyi ostaja Kiteeltä ja jälleen Akseli Brander esikuntineen sai tehdä edullisia kauppvoja. Kiteen osuusmeijerin juhliessa 50-vuotista toimintaansa vuonna 1956, edelleen hallituksen puheenjohtajana jatkava silloin jo 80-vuotias Brander, saattoi tyytyväisenä todeta pesulan olevan yksi kannattava osa meijerin muutenkin monipuolista toimintaa.

Keräilytuote oli vaihtunut kermasta maidoksi jo 1950-luvun alussa. Fuusion jälkeenkin keräily pystöillä jatkui 1960-luvun loppuun. Tilasäiliöt yleistyivät 70-luvun alussa ja se merkitsi maidon meijerikäsittelyn loppumista Kiteellä. Paikkakunta säilyi yhtenä Suomen suurimmista maidontuottajista pitkälle 1970-lukua. Tilakoko ja viljelyolosuhteet tukivat täällä maidontuotannon säilymistä. Se oli työllistävä, mutta pysyi jokseenkin varmana tuotantosuuntana. Maitomäärillä mitattua valtakunnallista ykkössijaa pitivät vuoroin Nivala ja Kiuruvesi, mutta Kitee oli monena vuotena siinä kisassa hopealla.

Keskeisenä toimijana moninaisen kiteeläisen osuustoiminnan piirissä oli 18.4.1876 syntynyt ”Koivikon akronoomi” Akseli Brander, lähes vuonna 1958 82-vuotiaana tapahtuneeseen kuolemaansa asti. Suuren jalanjäljen hän jätti sen lisäksi kotimaakuntansa ja koko valtakunnankin hyväksi tekemällään työllä. Suotta häntä ei kutsuttu Kiteen keisariksi. Ukko-Pekka, presidentti Per-Evind Svinhufud vahvistikin eduskunnan käytävillä kuulemansa leikkimielisen arvonimen 1930-luvun alussa: Kätellessään Akseli Branderia juhlavastanotollaan presidentin linnassa, hän lausui: ”Suvaitsehan Kiteen keisarikin saapua minun matalaan majaan”.

Akseli Branderin syntymästä tuli pari viikkoa sitten, 18.4.2011, kuluneeksi tasan 135 vuotta.

Kiteeläisessä paikannimistöissä muistona ”keisarista” on keskustasta itään lähtevä väylä, Keisarinkuja. Tie sai kansalta nimensä, kun Branderin pontevista toimista johtuen eduskunta päätti rahoittaa tieoikaisun, joka toi Sortavalan suunnasta ja monista kiteeläiskylistäkin eteläisempää väylää tulevan liikenteen Ojamäestä suoraan Kiteelle. Aikaisemmin tie tuli Savikon kaupan ja meijerin ohi Selkuelle ja sieltä edelleen kirkonkylään. Kauppias Pekka Kankkunen pitikin Branderin saavutusta kostona vanhoista kaunoista, jotka olivat jääneet Akselin mieleen osuusmeijerin perustamisen vuosilta.

Tosiasiassa se oli osa suurempaa, yli kolmenkymmenen kilometrin mittaista tienrakennusta, joka tehtiin kirkonkylältä Juurikkaan, Närsäkkälään ja sieltä Siesmaan, ulottuen siis nykyisen rajan taakse. Se oli tavallaan valtiovallalta saatu hyvitys siitä, ettei vuonna 1894 valmistunutta Karjalan rataa aikanaan ollut vedetty kiteeläistoiveiden mukaan Pyhäjärven länsipuolitse Kiihtelysvaaran ja Tohmajärven kautta Kiteelle ja edelleen Kesälahdelle Parikkalaa kohti.

Niinhän oli suunnitelmissa vuoteen 1885 asti ajateltu ja asiaan oli ollut vahvasti vaikuttamassa talonpoikaissäädyn valtiopäivämies ja Karjalan rataa suunnitelleen rautatiekomitean jäsen Axel Brander, joka siis oli Akselin isä. Sitten radan uusi linjaus kuitenkin suunnattiin Tohmajärvelle ja Värtsilään, lähinnä rautaruukin tarpeita ajatellen, sekä sieltä edelleen Matkaselän ja Kaalamon suunnassa Elisenvaaraan.

Metsäneuvos V.J. Palosuo, Uno Branderin poika toteaa kirjassaan Sukuunsa suopitjä, että asia saattoi olla kiteeläisille suuri onni: Jos Matkaselän tapainen risteysasema olisi ollut Kiteen kirkolla, viimeisessä rauhanteossa raja olisi mitä todennäköisimmin tullut vedetyksi paikkakunnan länsipuolitse ja asema olisi nyt Venäjän puolella. Jälleen joutuu toteamaan, että päätösten lopullisia vaikutuksia on monesti mahdotonta ennustaa.

Myöhemmältä ajalta useimmat kiteeläiset sen sijaan muistavat vuoden 1967, jolloin oikorata Onkamosta Parikkalaan lopulta liitti rajapitäjän omalla tavallaan ”valtakunnan verkkoon”. Nyt rata pyyhältää Puhoksessa Koivikon tilan peltojen halki, mutta isännät ovat olleet muita kuin Brandereita jo viitisenkymmentä vuotta. Ehkä tähän on parasta lopettaa, sillä uskon että viimeistään tässä vaiheessa kuulija joutuu toteamaan teeman karanteen Meijerinrannasta jo huolestuttavasti sivuun!